

Neumeister Choräle

Het programma van de vijfde dubbel CD is gewijd aan de koraalbewerkingen uit de Neumeister verzameling aangevuld met enkele grote vrije werken zoals de Passacaglia, de dorische Toccata en de zesde Sonate.

De Neumeister collectie geeft een goed beeld van de compositorische ontwikkeling van de jonge Bach. Jean-Claude Zehnder, die een uitgebreide studie van deze werken maakte, vermoedt een ontstaanstijd tussen 1699, Bach was toen 14 jaar, en 1704. De oudste bewerkingen stammen daarmee uit de tijd dat Bach bij zijn broer Johann Christoph in Ohrdruf woonde. Vervolgens ontstond er een groep rond 1701 in Lüneburg waar hij onder leiding van Georg Böhm studeerde. Tijdens Bachs organistschap aan de Neue Kirche in Arnstadt ontstond de laatste groep.

Pas in het Bachjaar 1985 verschenen de Neumeister Choräle voor het eerst in druk. Het handschrift LM 7408 bevindt zich sinds 1873 in the Yale University in New Haven. De collectie is genoemd naar Johann Gottfried Neumeister (1756-1840), een leerling van G.A. Sorge, die rond 1790 een verzameling kopieerde van 82 orgelkoralen uit Midden-Duitsland. Naast de 38 bewerkingen van J.S. Bach omvat de collectie werken van Bachs ooms Johann Michael Bach en Johann Christoph Bach en van F.W. Zachow, J. Pachelbel, D. Erich en G.A. Sorge. Qua stijl sluiten de bewerkingen van Johann Sebastian aan bij de composities van de bovengenoemde collegae. Het obligate pedaalgebruik, één van de uitgangspunten in het Orgelbüchlein, komt in deze collectie nog niet voor. Slechts in vier gevallen wordt het pedaal in de bron expliciet genoemd, in een aantal gevallen is uit de muzikale tekst duidelijk dat pedaalgebruik een optimale uitvoering faciliteert. Twee pedalliter composities Herr Christ, der einig Gottes Sohn BWV 601 en Ich ruf zu dir BWV 639 betreffen overigens bewerkingen uit het Orgelbüchlein.

Behalve deze twee bewerkingen was een vijftal composities al bekend uit andere afschriften. Daarmee vormt de Neumeister collectie voor het grootste deel van deze verzameling vroege Bach koraalbewerkingen de enige bron! Het relatief late afschrift is echter niet in alle opzichten betrouwbaar, vooral op het gebied van voortekens, bindingsbogen en stemvoering zijn er diverse vragen die een creatieve muzikale oplossing verlangen!

De structuur van de Neumeister collectie gaat vermoedelijk terug op een ouder helaas niet bewaard gebleven handschrift. Het is niet uit te sluiten dat Johann Sebastian zelf deze collectie heeft aangelegd met werken van oudere collegae en daar vervolgens eigen composities aan heeft toegevoegd. Het feit dat het bovenste systeem consequent in de voor 1790 ouderwetse c-sleutel is genoteerd, duidt ook op een oudere oorsprong. Bekend is dat de jeugdige Bach deze sleutel gebruikte. Qua structuur vertoont de Neumeister collectie grote overeenkomst met het Orgelbüchlein. Beiden openen met "Nun komm der Heiden Heiland", het koraal voor de eerste Advent. Vervolgens komen koralen voor Kerst, Oud en Nieuw, Passie, Pasen en Pinksteren aan de orde. Aan het eind van beide verzamelingen treffen we liederen aan voor Sterben und Begräbnis en avondliederen.

Op het eind van het manuscript bevinden zich BWV 601 en 639 gevolgd door 4 koraalvoorspelen van Sorge. Ondanks het feit dat de titels van "Ich ruf zu dir" en "Herr Christ, der einig Gottessohn" in de inhoudsopgave voorkomen, wordt niet verwezen naar de betreffende pagina nummers van BWV 639 en 601. De plaatsing van het lied voor de kersttijd BWV 601 zo aan het eind van verzameling is merkwaardig. Zou Neumeister deze koraalbewerkingen misschien later zelf aan de collectie hebben toegevoegd en vervolgens zijn vergeten deze aan de inhoudsopgave toe te voegen?

De vormen waarmee de jeugdige Johann Sebastian experimenteerde bevatten twee-, drie- en vierstemmige orgelkoralen, koraalfughettas, choralricercars, koraalzettungen afgewisseld door vrije tussenspelen en koraalfantasia. Hij maakte daarbij gebruik van vrije éénstemmige passages, terugkerende ritornel passages in de bas en hij experimenteert met imitatie- en canontechnieken. Soms worden in een compositie meerdere maatsoorten gebruikt. Tweemaal bevatten voorspelen de dynamische tekens *f* en *p*.

Het programma

Passacaglia c-moll BWV 582. Het is voor ons moeilijk voor te stellen dat Bach niet ouder was dan 25 jaar toen hij dit meesterwerk schreef zo rond 1710! Zijn reis naar Lübeck in 1707 en zijn contact met Dietrich Buxtehude vormden ongetwijfeld de inspiratiebron. Buxtehude schreef zelf een Passacaglia waarvan het begin grote overeenkomst vertoont met Bachs eerste twee variaties. De oudste versie van BWV 582 staat in het Andreas Bach Buch dat aangelegd werd door Bachs oudere broer en "pleegvader" Johann Christoph. Na 21 variaties besluit Bach met een zogenoemde permutatiefuga die gebaseerd is op de eerste helft van het ostinato thema en direct bij de expositie gecombineerd wordt met een vast contrasubject. Het combineren van een Passacaglia en een Fuga kan worden beschouwd als een van de vernieuwingen die de jonge Bach teweeg bracht! Voor deze CD is voor de vroege versie uit het Andreas Bach Buch gekozen.

Het Kerstkoraal **Gelobet seist du, Jesu Christ BWV 723** verschijnt net als BWV 751 in de Neumeister

verzameling onder de naam van Johann Michael Bach. Het betreft een 4-stemmig orgelkoraal met de cf in halve noten in de sopraan. Iedere koraalregel wordt voor geïmiteerd.

Der Tag, der ist so freudenreich oder **Ein Kindelein so löblich BWV 719**. Karakteristiek voor de bewerking van dit kerstlied is de fugatische vorm. De twee koraalregels worden verbonden met een vrije passage die de toonumfang van G tot g" omspannt. De tweede regel wordt in achtsten gepresenteerd waardoor de indruk van een versnelling ontstaat.

Wir Christenleut BWV 1090. Een zeer afwisselende bewerking die driestemmig opent in 4/4 maat met een vloeiende 16den beweging. Bij regel 5 verandert de maatsoort in een 12/8 met een springerige en dansante baspartij. De laatste regel wordt in Franse ouverture stijl gepresenteerd. Hierin is de invloed van Georg Böhm hoorbaar.

Van **In dulci jubilo BWV 751** wordt sterk betwijfeld of Johann Sebastian wel de auteur is. Het is een Pastorale met orgelpunten in het pedaal en een eenvoudig textuur die het herdersgezag treffend illustreert.

Het Nieuwjaarskoraal **Das alte Jahr vergangen ist BWV 1091** heeft de cf in de sopraan. In de melodie valt de regelmatige binaire en ternaire afwisseling op in het ritme. De bewerking van hetzelfde koraal in het Orgelbüchlein vertoont deze ritmische verscheidenheid niet. In de liedbundels verschenen na 1700 vinden we zulke polyritmiek niet meer terug.

Herr Gott, nun schließ den Himmel auf BWV 1092 staat net als de versie uit het Orgelbüchlein in de klagelijke a-moll toonsoort. Het werk heeft elementen van een koraalzetting met een homofoon karakter afgewisseld door een polyfone textuur. Karakteristiek zijn de octaaf echo's die we kennen van de Echo Fantasien van Sweelinck. Het slot bevat een virtuoze dalende passage.

In het Passiekoraal **Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen BWV 1093** intensiveert Bach met het contrapunt de beweging van achtsten via de figura corta tot een kabbelende 16den beweging. Door de inzet van chromatiek ontstaan met name in de laatste regel prachtige harmonische spanningen.

O Jesu, wie ist dein Gestalt BWV 1094 is een voor ons onbekend Passiekoraal. Bach schreef hierover slechts één bewerking. Het is voorzien van de tempo indicatie Adagio.

Sonate VI G-dur BWV 530. Van de drie delen van de zesde Sonate bestaan geen alternatieve versies in cantates of kamermuziek werken. Karakteristiek voor het eerste deel Vivace is dat de twee solostemmen het thema unisono spelen een schrijfwijze die herinnert aan het italiaanse Concerto. Het middendeel Lento staat in de parallel toonsoort e-moll en heeft een zeer expressief karakter. Voor het laatste deel Allegro is gekozen voor de versie die is overgeleverd door Anna Magdalena. Deze versie in P272 kenmerkt zich door extra versieringen en een uitgesproken galante en contrastrijke articulatie.

O Lamm Gottes unschuldig BWV 1095 is gecomponeerd in 3/2 maat en staat in F-groot. De tweede helft wordt gedomineerd door een figura corta in de begeleidende stemmen.

In de vierstemmige koraalfughetta over **Christe, der du bist Tag und Licht** oder **Wir danken dir, Herr Jesu Christ BWV 1096** verschijnt de cf in de sopraan in halve noten pas in maat 31. J.C.I. Zehnder vermoedt dat Pachelbel de auteur is.

Ehre sei dir, Christe, der du leidest Not BWV 1097. Deze koraalricercare met de cf in de sopraan heeft als titel de laatste strofe van "O wir armen Sünder". Opmerkelijk is de koraalinzet in maat 18 die in feite de eerste regel nog eens letterlijk herhaalt. De voorlaatste maten hebben een spannend harmonisch verloop, met een overmatig en verminderd akkoord wordt het Kyrie eleison uitgedrukt.

Wir glauben all an einen Gott BWV 1098, het Credo, begint als een fughetta over de eerste melodieregels. Gaandeweg ontstaat een durezze en ligature karakter met diverse spannende voorhoudingen. Aan het slot verschijnen de eerste twee regels in de sopraan in halve noten.

Aus tiefer Not schrei ich zu dir BWV 1099 heeft een gevarieerd karakter en verlangt de inzet van het pedaal. Uit de koraalzetting over de eerste regel ontwikkelt de cf zich tussen sopraan en bas. Regel 5 en 6 zijn geschreven in de contrasterende 12/8 maat. De slotregel varieert op de dalende kleine terts uit de melodie en eindigt expressief, ondersteund door het Adagio tempo waarin seufzer figuren het smeken om vergeving zouden kunnen uitdrukken.

De levendige driestemmige bewerking over **Allein zu dir, Herr Jesu Christ BWV 1100** heeft de cf in de sopraan in kwartnoten. De beide onderstemmen bestaan uit tetrachorden vermoedelijk afkomstig uit de tweede koraalregel. De regels 5 en 6 hebben toonherhalingen als contrapunt.

Ach, Gott und Herr BWV 714 bestaat uit twee delen. Het prelude is alleen bekend uit de Neumeister verzameling en heeft een durezze en ligature karakter met verscheidene dissonanten. Er is geen relatie met de cf. In het tweede deel wordt de cf als canon in het octaaf tussen sopraan en tenor gepresenteerd.

Ach Herr, mich armen Sünder BWV 742. Één van de weinige voorspelen "auf zwei Clavir" in deze collectie. De aanduiding hiervoor is te vinden in het afschrift van Christoph Sasse. Deze expressieve

gecoloreerde bewerking heeft dezelfde melodie als "Herzlich tut mich verlangen" en staat net als BWV 727 in fis-moll.

Een onverwachts circulatorisch motief vormt de opmaat voor de fughetta over de eerste regel van **Durch Adams Fall ist ganz verderbt BWV 1101**. Vanaf maat 12 verschijnt de cf in de sopraan. De tegenstemmen imiteren elementen uit de melodie waardoor iedere regel een eigen karakter krijgt.

De **Fuga G-dur BWV 577** is geschreven in de Gigue maatsoort 12/8 en heeft een zeer levendige en motorische beweging. Pieter Dirksen vermoedt dat deze fuga ontstond direct na Bachs trip naar Lübeck en signaleert overeenkomsten met Buxtehudes Fuga in C BuxWV 174 en de laatste fuga in het Praeludium in e BuxWV 142.

Pedalexercitium g moll BWV 598. Het manuscript van deze pedaalsolo is geschreven door Carl Ph. Emanuel Bach rond 1734. Carl Philipp was toen 20 jaar oud en deze solo zou een aanwijzing kunnen zijn dat hij zijn pedaaltechniek wilde verbeteren voor een proefspel, misschien dat in Naumburg, waar hij in 1733 solliciteerde? De solo eindigt onvoltooid maar wordt gevolgd door een vijftal akkoorden. Deze zouden het harmonische geraamte van het slot kunnen aangeven.

Het enige tweestemmige werk in de collectie is het Paaslied **Du Friedefürst, Herr Jesu Christ BWV 1102**, dat bestaat uit twee aan elkaar gekoppelde verzen. Vers 1 heeft een ritornel motief in de bas en herinnert aan de eerste variatie van de partita **O Gott, du frommer Gott BWV 767**. Het tweede vers heeft een allegro beweging waarin de beide stemmen elkaar ritmisch complementair aanvullen in de zogenoemde stille luthé.

Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort BWV 1103. Dit werk wordt door Zehnder aan Johann Michael Bach toegeschreven. Het betreft een koraalfughetta over de eerste melodieregel.

Van het **Vater unser im Himmelreich** oder **Nimm von uns, Herr, du treuer Gott BWV 737** bestaat ook een afschrift door Joh. G. Walther. Het is geschreven in de stille antico in allabreve. De cf bevindt zich in de sopraan in halve noten. De maten 5 en 6 zijn echter in hele noten genoteerd.

Het vierstemmige orgelkoraal **Wenn dich Unglück tut greifen an BWV 1104** heeft eveneens de cf in de sopraan. Ook bij deze compositie bestaan er twijfels over het auteurschap. Zehnder vermoedt hier Pachelbel als schrijver.

Jesu, meine Freude BWV 1105 begint als een koraalzetting met de cf in de sopraan. Vervolgens neemt de tenor de cf over, begeleid door figura corta motieven die de vreugde uitdrukken. De cf verschijnt in de derde regel in de bas. De zevende en de laatste regel karakteriseren zich door korte motieven die gescheiden zijn door rusten. De bewerking eindigt met volle akkoorden bestaande uit 6 stemmen.

De opening van **Gott ist mein Heil, mein Hilf und Trost BWV 1106** heeft de cf verstopt in de tenor, daarboven spelen zich toonladder guirlandes af. De herhaling van de cf vinden we in de sopraan. In het midden gebruikt Bach net als in BWV 1092 een octaaf echo. De laatste regel van de cf bevindt zich wederom in de tenor.

De bewerking over het Passielied **Jesu, meines Lebens Leben BWV 1107** geeft de impressie van een korte partita. In het eerste deel wandelt de cf van achtereenvolgens de sopraan via de tenor naar de bas. Dit deel eindigt als een koraalzetting die vloeiend overgaat in een 12/8 maat. De laatste twee regels klinken daar in het pedaal begeleid door gebroken akkoorden.

Het idee van een korte partita wordt ook in **Als Jesu Christus in der Nacht BWV 1108**, een avondmaalslied, gebruikt. Het eerste vers is een vierstemmig orgelkoraal met de cf in halve noten in de sopraan. In vers 2 verschijnt de cf ook in de alt en tot slot in het pedaal in de bas. De tetrachord motieven die in de tegenstemmen verschijnen zijn dezelfde als in vers 1 maar nu tweemaal zo snel. Net als in BWV 1107 begeleiden de manuaalstemmen de cf in het pedaal met gebroken drieklanken.

Evenals in BWV 1095 is **Ach Gott, tu dich erbarmen BWV 1109** genoteerd in 3/2 maat en bevindt de cf zich in de sopraan. Zehnder betwijfelt het auteurschap van Johann Sebastian.

Het driestemmige orgelkoraal **Herre Gott, dein göttlich Wort BWV 1110** is geschreven in de lichte maatsoort 9/8 en heeft de melodie in de discant. Bij het Abgesang verdicht de ritmiek zich door het invoegen van gepunteerde achtsten gevolgd door een drietal zestienden.

Het begrafenislied **Nun laßt uns den Leib begraben BWV 1111** begint als een koraalfughetta over de eerste regel. Karakteristiek daar zijn de figura corta motieven die herinneren aan **Mit Freud und Freud BWV 616** en **Von Gott will ich nicht lassen BWV 658**. Het karakter van BWV 1111 verandert drastisch in maat 30 waar plotseling de C-maatsoort wordt verkort tot een 3/4 maat waardoor een dansachtig effect ontstaat. Vanaf maat 35 stijgen de twee bovenstemmen op naar de hoogste c'', de tekst "er wird am jüngsten Tag aufstehen" symboliserend.

Het stervenslied **Christus, der ist mein Leben BWV 1112** is een orgelkoraal naar voorbeeld van Johann Michael Bach met de cf in lange noten in de sopraan. Het figura corta ritme als uitdrukking van het vertrouwen in God en de toonsoort F-groot zorgen voor een levendige indruk.

Het **Praeludium et Fuga h-moll BWV 544** is ontstaan in Bachs Leipziger periode. Het bewaard gebleven autograaf vermeldt dat het werk op het Organo Pleno tot klinken moet worden gebracht. In de toonsoort, maatsoort en de muzikale figuren herinnert het Praeludium sterk aan het Erbarme dich uit de Matthäus-Passion. Mattheson vermeldt over de toonsoort b klein dat zij zich kenmerkt als "unlustig und melancholisch".

Ich hab mein Sach Gott heimgestellt BWV 1113. Bach gebruikt dit lied rond 1707 in zijn begrafenis cantate Gottes Zeit ist die allerbeste Zeit, BWV 106. Deze bewerking kenmerkt zich door de koraalzetting-achtige structuur afgewisseld met interludia. Iedere koraalzin eindigt met een echo van de laatste 4 melodie tonen, een echo van het leven. Een procedé dat Brahms in O Welt, ich muss dich lassen ook aanwendt!

Het boetelied **Herr Jesu Christ, du höchstes Gut BWV 1114** toont in de uitdrukking en toonsoort f-moll veel overeenkomst met Ich ruf zu dir BWV 639. De melodie komt ook voor in de cantate Aus der Tiefe BWV 131. Het driestemmige stuk heeft een variëteit die doet denken aan een kleine koraalfantasie. De eerste regel wordt eerst voor geïmiteerd en verschijnt vervolgens omspeeld in de sopraan. In de tweede helft vergroot Bach de notenwaarde waarin de cf optreedt en bij regel 6 verplaatst hij de positie van de cf naar het hoogste octaaf, symbool voor Du höchstes Gut?

Herzlich lieb hab ich dich, o Herr BWV 1115 is ondanks de opgewekte toonsoort C-dur een begrafenislied. Het openingsritornel heeft dezelfde ritmische structuur als de motieven in Alle Menschen müssen sterben BWV 643 uit het Orgelbüchlein. De regels 5 en 6 verschijnen in Gigue beweging in 12/8 maat.

Was Gott tut, das ist wohlgetan BWV 1116 heeft de koraalricercare als opzet. Onverwachts is daarbij de alt inzet in maat 3. De dalende beweging van de achtsten zou symbool kunnen staan voor de titel. De figura corta motieven aan het slot drukken het vertrouwen in God uit.

Alle Menschen müssen sterben BWV 1117 is een zeer gevarieerde koraalbewerking waarin de luisteraar moeite heeft de melodie te volgen. De cf bevindt zich eerst in de middenstemmen. In maat 12 begint een lange sequens naar de hoogste tonen van het orgel als symbool voor de opstanding. Ongebruikelijk is dat Bach de tweede helft van het lied ook herhaalt, nu echter met virtuoze 32sten. De bewerking besluit Adagio met seufzer motieven.

Machs mit mir, Gott, nach deiner Güt BWV 957 heeft een beweeglijk thema in 16den gebaseerd op de eerste cf regel. Door de gebroken drieklanken ontstaat echter een wat homofoon klankbeeld. De fughetta wordt direct gevolgd door een koraalzetting die sterk herinnert aan de Johannespassion waar deze melodie onder de titel Durch dein Gefängnis, Gottes Sohn BWV 245/22 voorkomt.

Werde munter, mein Gemüte BWV 1118. De openingsregel van de cf van dit avondlied is identiek aan BWV 1117! De bewerking begint in de stille luthé. De herhaling van de eerste twee zinnen heeft de cf in de middenstemmen en staat in de 12/8 maat, uitdrukking van de tekst dass ich preise Gottes Güte. Gebroken drieklanken bepalen hier het klankbeeld. In het verloop van het stuk blijft de cf meestentijds in de middenstem. Bach experimenteert in de tweede helft vooral ook met de toonsoorten door de openingszin naar D groot te moduleren.

De driestemmige koraalbewerking over **Wie nach einer Wasserquelle BWV 1119** staat in de driedelige maatsoort 3/2. De dalende kleine sext in de eerste regel drukt volgens Kirnberger een terneergeslagen affect uit. Ritmisch wordt de bewerking gedomineerd door de figura corta.

Over het avondlied **Christ, der du bist der helle Tag** componeerde Bach ook een partita BWV 766. De opening van **BWV 1120** speelt met korte cf motieven die als echo worden herhaald. De laatste twee koraalregels komen in de bas tot klinken. De grote afstand tussen tenor en bas vormt een duidelijke aanwijzing voor de inzet van het pedaal.

Toccatà et Fuga d-moll BWV 538. Deze Toccatà staat onterecht bekend als de dorische omdat de mol aan de sleutel ontbreekt, het werk staat echter in d-moll en de bes is alom tegenwoordig in de notentekst. De compositie is geënt op de Italiaanse Concerto vorm. Net als in het Concerto in C BWV 595 bezit de Toccatà talloze klavierwisselingen die een muzikale dialoog verbeelden. Vermoedelijk ontstond dit werk in Weimar rond 1715/16. Voor deze opname is gekozen voor oudste overgeleverde versie zoals die door Bachs Cousin en Weimarse collega Johann Gottfried Walther is overgeleverd.

Pieter van Dijk